

Klášterní velkostatek v předhusitských Čechách – základní tendence hospodářského vývoje a metodologická východiska dalšího studia

Památce akademika Václava Vaněčka

JAROSLAV ČECHURA

Pojetí klášterního či širěji církevního velkostatku v naší marxistické historiografii nabylo pro období předhusitských Čech následujících základních rysů. (Ponechme přitom stranou vlastní genezi tohoto hospodářského útvaru, jehož základem je koncentrace pozemkové držby a nabytí výkonu práv pozemkové vrchnosti.) Ve 14. století představuje základní formu klášterního velkostatku velkostatek rentový. Církevní majetek je považován za konstantní ekonomickou hodnotu, zcizovanou jen výjimečně, a navíc se má za to, že vzrůstal i ve druhé polovině 14. století. Od poloviny tohoto století je předpokládáno zavádění výnosnějších forem hospodaření. To vedlo k zvyšování objemu robotních povinností, zejména tam, kde docházelo k rozšiřování hospodaření ve vlastní režii, případně k intenzivnějšímu vybírání vrchnostenských dávek a platů (Graus 1957, Přehled I/1 1980). Celkově konstatováno, že v předhusitském období došlo k „jistě totožnosti vývoje velkostatkové správní soustavy na celém českém území“ (Nový 1975, 49).

I z této nejstručnější formulace vychází obraz stabilizovaného hospodářského útvaru, který ve druhé polovině 14. století lze považovat – alespoň do jisté míry – za progresivní ekonomickou strukturu, neboť v literatuře je předpokládána snaha o intenzifikaci hospodaření (Přehled I/1 1980, 323), doprovázenou zvýšenou expropriací poddaných (Graus 1957, Kejř-Procházka 1959, 317).

Při studiu hospodářských mechanismů jednotlivých klášterních velkostatků, metodicky vycházejícím z komplexní analýzy písemných pramenů, jsem docházel k stále většímu počtu zjištění, která nebyla v souladu s uvedenými základními kritérii klášterního velkostatku v Čechách, ba dokonce v nejednom ohledu je přímo popírala (Čechura 1983, 1984). Odtud pak vzešly dvě základní otázky.

V prvé řadě se jedná o to, jaká jsou vlastní metodologická či teoretická východiska studia podávajícího uvedený obraz velkostatku, za druhé jakým způsobem byly využity písemné prameny, jež jsou k dispozici.

Celkové pojetí klášterního velkostatku v předhusitských Čechách po stránce metodologické je založeno především na koncepci F. Grause (Graus 1957, Fiala 1972, Přehled I/1 1980, 370), představující vlastně pouze implantaci staré koncepce německé historiografie, známé jako „Grundherrschaft × Gutsherrschaft“. K tomu je třeba říci, že jako pouhá ilustrace apriorně vyslovených tezí posloužily Grausovi odkazy na díla klasiků marxismu-leninismu (Křížek 1973, 423, 425–8, Král 1974, 13–30), právě tak jako – po stránce metodické – využití údajů pramenů, často dokonce Grausem přizpůsobovaných (Vojtíšek 1957, Purš 1973, 610, p. 38).

F. Graus nastínil ve svém pojetí statický obraz sledovaného hospodářského útvaru. Hovoří prostě o předhusitském velkostatku, přičemž dokládá své teze prameny od poloviny 13. století do roku 1419 bez jakéhokoliv omezení, a to nejen chronologického a teritoriálního, ale i institucionálního. Pro doklad určitého jevu používá současně údaje z krajních období dlouhého časového intervalu, běžně klade vedle sebe například fakta jihomoravská

a severočeská, bez jakéhokoli systému řadí k sobě prameny vztahující se k velkostatku šlechtickému, církevnímu (klášternímu, arcibiskupskému, biskupskému, kapitulnímu). Užívá většinou pojmu „panský velkostatek“. Je patrné, že F. Grausovi zcela unikla řada vývojových aspektů a tendencí.

Tak vznikla charakteristika určitého uměle vytvořeného hospodářského útvaru, jehož obvod byl fakticky vymezen hranicemi Čech a Moravy a který časově zabíral období od poloviny 13. století do roku 1419. Do značné míry zůstal nepoznán (právě s přihlédnutím k nevyužití institucionálního hlediska) reálný mechanismus vnitřního fungování velkostatku a jeho uspořádání. F. Graus měl o tomto aspektu podle všeho pouze mlhavé představy. Jak chápal správní centrum velkostatku, není z jeho výkladu vůbec jasné; podle jednoho jeho tvrzení měl velkostatek „středisko v poddanském městečku nebo na hradě“ (Graus 1957, 66), vzápětí pak tvrdí, že „je jeho střediskem panský dvůr, nejmohutnější stavba na vesnici“ (Graus 1957, 67). O existenci samostatných dvorů F. Graus v této souvislosti vůbec neuvažoval. V šedesátých letech ovšem na tyto názory zcela rezignoval (Graus 1969, Graus 1969a, Fiala 1972, 235–6, Křížek 1973, 425 až 429, Král 1974, 110–113 aj.).

Zpřesněnou charakteristiku předhusitského velkostatku přinesl v řadě svých prací R. Nový. I on vyšel z typologie „Grundherrschaft × Gutsherrschaft“, ale daleko důsledněji sledoval institucionální vymezení. Jeho definici velkostatku 13.–18. století je možné přijmout jako východisko dalšího studia (Nový 1972, 90 až 91). R. Nový považuje rentový velkostatek (příčemž rozlišuje světský a církevní) za převažující hospodářský útvar v předhusitských Čechách. Vlastní geneze velkostatku (Nový 1965, 1973, 1975) a vytváření jeho vnitřní struktury jsou však podány stále příliš obecně. To platí především pro pojetí „destrukce staré soustavy opírající se o hospodářské dvory“, kterou R. Nový klade již na přelom 12. a 13. století (Nový 1973, 75), ale také pro „empirický“ či dokonce „řízený“ proces (Nový 1973, 74) vytváření sítě poddanských městeček v rámci vnitřní struktury velkostatku. Sporné se jeví také vymezení funkce dvora jako správního centra církevního velkostatku pro celé období předhusitských Čech (Nový 1975, 48).

Využití písemných pramenů pro období 14. a 15. století je stále neuspokojivé. Zatím není k dispozici ani úplný přehled pramenů pro toto klíčové období starších českých dějin. Uvedený stav snad není způsoben nepřístupností fondů v zahraničí, ale především nedostatečným zpracováním fondů domácích. Úhrnná představa je pouze o originálech, ovšem značné množství materiálu je zachováno dnes již jen v opisech, zvláště 17.–18. století (Čechura 1983a, 1984a). Ukazuje se dokonce, že ani studium pozůstalostí českých historiků 19. a 20. století není bez efektu. Takže i opisy tohoto století (např. pozůstalost akademika J. Dobiáše) je třeba brát jako poněkud svérázný, ale rozhodně nikoli zanedbatelný pramen pro studium klášterního velkostatku předhusitských Čech.

Na základě uvedených zjištění je potřebné prohloubit teoretická východiska bádání.

Budou jimi především ekonomické studie K. Marxe, zejména všestranné využití teorie geneze kapitalistické *p o z c m k o v é r e n t y*, neboť „výroba potravin je první životní podmínkou bezprostředních výrobců a první podmínkou veškeré výroby vůbec“ (Marx 1980, 162). Zvláštní pozornost si vyžaduje přesné vymezení pojmu peněžní forma renty v předkapitalistickém období. Pod pojmem peněžní forma renty chápe K. Marx prakticky její dvě vývojové fáze:

a) peněžní formu renty v čisté podobě, která „... je pouze přeměnou formy renty ve výrobcích...“ (Marx 1980, 319),

b) peněžní formu renty jako výlučnou formu, kterou se může stát „jen na základě zbožní výroby, přesněji řečeno kapitalistické výroby“ (Marx 1980, 165).

To je ovšem vývojová fáze, kterou K. Marx klade do souvislosti s procesem původní akumulace kapitálu, ilustrovaným na příkladu jejího klasického průběhu v Anglii v 16. století (Marx 1971, 218–220).

Přechod k peněžní formě renty probíhající v Čechách od 13. století je proto třeba chápat jako dlouhodobou vývojovou tendenci, která nemohla v rámci feudálního výrobního způsobu u nás nabýt ryze peněžního výrazu (Čechura 1983).

Za další teoretické východisko považují Marxovo pojetí vlastnictví, tedy v postatě způsobu přivlastňování výrobních prostředků uskutečňovaného ve výrobním spojení pracovních sil s výrobními prostředky, v daném případě založeném na vlastnictví půdy. Vlastnické vztahy tak představují společenskou formu výroby (Marx–Engels 1958, 180). Pojetí vlastnictví u K. Marxe vychází „... z rozlišování mezi ekonomickou a právní kategorií vlastnictví a z faktu, že analytický popis vlastnictví v ekonomickém smyslu musí být adekvátní popisu podstatných a jevových stránek výrobního způsobu“ (Křížek 1972). Vlastnické vztahy lze nejuplněji sledovat v průběhu reprodukčního cyklu, přičemž teprve spotřeba je potvrzením, že vlastnictví bylo uskutečněno i ekonomicky (Hába 1972). Toto zjištění plně platí i pro analýzu klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, neboť „přivlastňování renty je ekonomickou formou, ve které se realizuje pozemkové vlastnictví“ (Marx 1980, 161). Přivlastňování výrobních prostředků ve formě pozemkové renty je základním pohybovým zákonem feudálního vlastnictví a jeho objektivním cílem.

Neméně závažné jsou Marxovy postuláty týkající se vlastní metody zkoumání, kde na čelném místě je požadavek konkrétní analýzy „empiricky daných okolností“ (Marx 1980, 308), umožňující poznání reálného mechanismu dějinného pohybu.

Konečně je třeba využít řady dosud ne zcela doceněných prací Václava Vaněčka, který před 2. světovou válkou provedl detailní právně historickou analýzu vývoje klášterního velkostatku v českých zemích od 11. do 16. století (Univerzita Karlova 1975, bibl.). Není možné zde rozebírat jednotlivé pojmy, např. imunita, pozemková vrchnost, tzv. zakladatelská práva a další. Je však třeba si uvědomit, že Vaněčkův rozbor představuje vlastně určení dimenze, v níž se mohl klášterní velkostatek vyvíjet či pohybovat. Jinak řečeno naznačuje fakticky determinismus odpovídající základním vývojovým trendům feudální epochy v českých zemích (Havlíček 1982, 170–1).

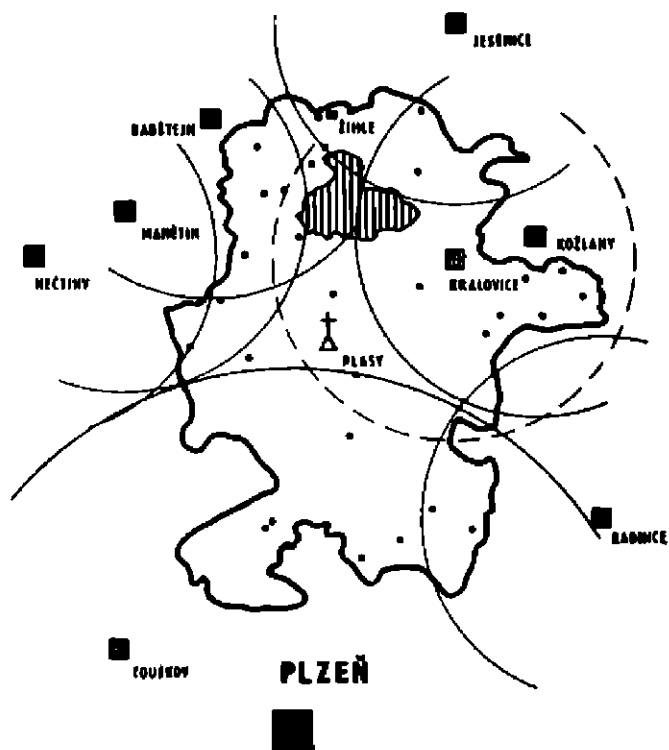
Domnívám se, že právě studium klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, jehož východiska jsou zde naznačena pouze velmi stručně, je jednou z oblastí, kde lze dosáhnout hmatatelných výsledků spoluprací archeologů a historiků. Na daném poli se mohou obě disciplíny velice efektivně doplňovat.

Jednou z klíčových otázek při studiu klášterního velkostatku od jeho počátků v 11. století do prvních desetiletí 15. století je otázka režijního hospodaření, soustředěného v prvé řadě na klášterní dvory (vymezení Čechura 1984). Písemné prameny však až na výjimky nepodávají konkrétní obraz klášterního dvora. Přitom zde nemám na mysli hospodářské centrum u kláštera samotného (Richter 1982), ale dvůr jako středisko převážně agrárního hospodaření, kterých měla prakticky každá „klasická klášterní fundace“ (vymezení Čechura 1984) několik. Jednalo se jednak o samostatné sídelní jednotky s vlastní plužinou a se zvláštním pojmenováním, jimž naše archeologické bádání nevěnovalo zatím speciální pozornost (Smetánka–Klápště 1982, 22–3), jednak o dvory situované ve vsi a pojmenované podle ní. Zde by měla pomoci archeologie. Na řadě území tvořících v době předhusitské koncentrované klášterní velkostatky lze nalézt mnoho těchto dvorů, zaniklých zčásti ve 14. a zejména v 15. století, které jsou mnohdy dosti přesně lokalizovány (Čechura 1979, 1983, 1984). Např. dvory v rámci bývalého plaského klášterství se dnes nalézají v zalesněném terénu, takže lze předpokládat jejich dobré uchování.

VELKOSTATEK KLÁŠTERA V PLASECH NA POČÁTKU 15. STOLETÍ

LEGENDA:

- HRANICE PLASKÉHO VELKOSTATKU
- ENKLÁVA ZOBRAZSKÝCH VSI
- KLÁŠTER PLASY
- HRALOVICÉ - PODOBANSKÉ MĚSTEČKO KLÁŠTERA PLASY
- ŽIHLE - VE 13. STOLETÍ - TRŽNÍ VES
- PODOBANSKÁ MĚSTA A MĚSTEČKA
- HRALOVSKÉ MĚSTO PLZEŇ
- VSI PLASKÉHO KLÁŠTERA ZAKUPENÉ (PROPACHTOVANÉ)
JEJICH OBYVATELÉ OD KLÁŠTERA
- TRŽNÍ ODDUNY
- FIDEJFICKÝ TRŽNÍ OKRUK HRALOVIC

Navíc jsou plaské dvory poměrně dobře zachyceny v písemných pramenech. Dále je patrné, že ještě ve 14. a na počátku 15. století jsou u nich přímo či v blízkých vsích reziduálně doloženi tzv. služební řemeslníci i čeleď, známí především z tzv. služebných osad. Tato skutečnost by mohla mít daleko širší dopad. Vyslovím-li na tomto místě předběžný závěr, že klášterní velkostatek u nás ve 13.–15. století fakticky konzervoval hospodářský mechanismus přemyslovského velkostatku, který lze sledovat od konce 10. století, pak je patrné, o jakou kategorii problematiky se jedná (Krzemieńska–Třeštík 1978, bibl., doklady pro Plasy Čechura 1983).

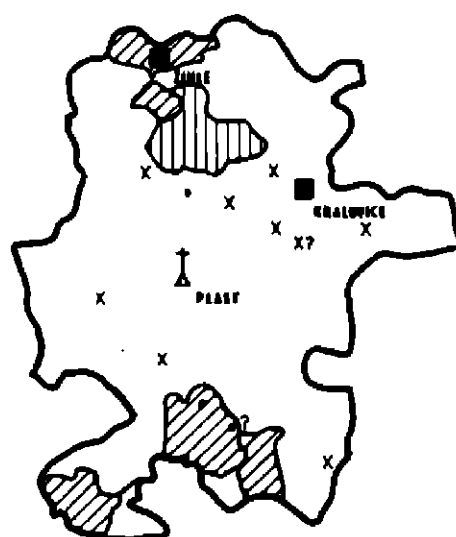
Další, obecnější otázkou může být v konkrétním případě posuzování dosahu procesů, které jsou známé jako strukturální změna osídlení či koncentrace osídlení (Štěpánek 1969), sledovaných dosud převážně v určitém regionu, vytyčeném podle dnešních kritérií jako do jisté míry určitý útvar (Smetana 1982, 270–1). Studium těchto procesů v rámci klášterního velkostatku má však poněkud jinou kvalitu, neboť se jedná o území tvořící organickou hospodářskou či správní jednotku. Za povšimnutí stojí rovněž samotný podíl konstituujících se – či již dotvořených – klášterních velkostatků na klasické kolonizaci „na zeleném drnu“.

Otázek společného zájmu historie či přímo hospodářských dějin a archeologie je v rovině studia klášterního velkostatku přirozeně podstatně více. Nepochybují o tom, že naznačené možnosti interdisciplinárních přístupů nejsou ničím

ROZLOŽENÍ DVORŮ KLÁŠTERA V PLASECH V PŘEDHUSITSKÉM OBDOBÍ

LEGENDA:

- HRANICE KLÁŠTERNÍ V R. 1419
- VSI ZÍSKANÉ V LETECH 1251-1256 PODLE PŘEMÝTÝCH PRÁMENNŮ
- ZOBRAZUJÍCÍ STÁRNŮ
- X DVORY V R. 1250 V RÁMCI KONCENTROVANÉHO VELKOSTATKU
- DVORY ZÍSKANÉ DO R. 1250
- BRALOVICE, ŽIMLÉ - TRŽNÍ CENTRA V 2. POL. 13. STOLETÍ

■
PLZEŇ

novým, ale myslím si, že nejsou také jen opakováním a připomínáním otázek již vyslovených a známých. Půjde zde spíše o něco poněkud jiného.

Jestliže byla naznačena některá metodologická i metodická východiska dalšího studia za možné úzké spolupráce archeologie, pak by zřejmě mohl být postaven na reálnou základnu jeden z atributů – či dokonce synonym – klášterního velkostatku. Tím je akcent na kolonizační aktivitu. Tato představa má zcela nepochybně své kořeny ve výkladu základních řádových dokumentů, zvláště u tzv. reformovaných řádů (Čechura 1982). Nechci zde popírat podíl klášterních založení na kolonizaci, to by znamenalo druhý extrém. Koneckonců případ kláštera Zlaté Koryny v jižních Čechách je toho jasným dokladem (Kadlec 1949, Čechura 1981). Při studiu uvedené otázky je třeba vycházet nejprve z konkrétních zjištění v případě určitého velkostatku, jak to velmi pěkně učinila na příkladu oseckého kláštera K. Charvátová (Charvátová 1984), a tak teprve srovnávat s poměry v rámci regionu či dokonce v širším – celozemském rámci. To platí ovšem nejen pro kolonizaci, ale stejně závažně i pro určení rozsahu aktivity klášterů na poli hospodářském, v českých zemích přeceňované. Vybízí k tomu zřejmě v nejednom případě kvantitativní rozsah statků, který se měl odrazit v tom, že „každý z takových klášterů byl v tehdejší měřítku velkopodnikatelem, jehož investice zaručovaly po-

měrně vysokou návratnost“ (Bělina 1982, 98). Takovýto názor však nelze považovat za nic víc než za nepříliš vhodnou modernizaci problematiky.

Analýzou vnitřního ekonomického mechanismu konkrétního klášterního velkostatku v Čechách lze dojít k závěru, že hospodářský vývoj zde nemusel probíhat pouze v rovině „režijní-rentový“ velkostatek (teoreticky i naopak), ale mohl procházet ještě dalšími vývojovými fázemi, vedoucími v některých případech k rozkladu fungování jednotného hospodářského mechanismu velkostatku. Tento rozklad se projevoval ekonomickou dezintegrací a správní decentralizací, jež mohly ústít až v teritoriální rozpad velkostatku a redukování rozsahu klášterních statků (Čechura 1983, 1984).

Další závažný faktor uvedené problematiky představují dynamika a časové relace teritoriální výstavby klášterních velkostatků, a to nejen v samotném předhusitském období (1310–1419), ale v dlouhém časovém záběru od jejich založení, tedy v případě nejstarších klášterů od konce 10. století, do roku 1419. Přitom není na škodu alespoň rámcově přihlédnout k období od poloviny 15. století až do zrušení řady klášterů v roce 1783. Dosavadní pojetí považovalo, jak bylo již naznačeno, církevní pozemkový majetek před rokem 1419 za stabilní položku pozemkové držby, která vzrůstala plynule až prakticky do husitské revoluce. Tato koncepce je však v rozporu s analýzou „ekonomické praxe“ církevních institucí. Zachovaná písemná pozůstalost každé klášterní fundace pro předhusitské období představuje relativně uzavřený, geneticky vzniklý fond, fakticky odrážející sociálně ekonomický vývoj dané instituce ve sledovaném období. Není možné vždy počítat se skutečností, že rozsah určitého klášterního velkostatku zůstával ve 14. a na počátku 15. století neměnný. Pokud jde o počet statků, mohl přirozeně probíhat vývoj vzestupný, ale právě tak i sestupný. Různé možnosti vývoje lze dokumentovat na konkrétních případech (Čechura 1983b).

Uvedený názor je možné doložit srovnáním tří klášterních velkostatků.

Klášter Plasy v západních Čechách byl knížecí fundací z let 1144/5 ve prospěch cisterciáků. Kolem roku 1330 nabyl klášterní velkostatek své konečné podoby (Čechura 1979, 1983, 1984), a to nejen pokud jde o předhusitské období, ale až do zrušení kláštera v roce 1783. Klášterní velkostatek byl tvořen více než 70 lokalitami (další samostatnou položku představovaly statky v blízkosti Prahy – Čechura 1984c). V jejich rámci bylo ve 14. století pouhé jedno tržní centrum – Kralovice, až roku 1400 vysazené na městečko. Původně druhé centrum Žihle, doložené v roce 1268 jako „villa forensis“, ve 14. století tento charakter ztratilo. V roce 1351 je Žihle označena jako „villa“ (KNM VI C 1, s. 190). Závažným vývojovým aspektem je vznik řady poddanských městeček ve vzdálenosti zhruba do 10 km od hranic velkostatku, k němuž došlo u více než poloviny z nich v první půli 14. století (1313 Kožlany, 1330 Nečtiny, 1337 Rabštejn, 1352 Jesenice). Tato městečka vznikla na sever či severovýchod a severozápad od plaského velkostatku. Lze vyslovit předpoklad, že toto rozložení vůči klášternímu velkostatku bylo zřejmě výrazně ovlivněno dominantním postavením královského města Plzně (Nové Plzně) v blízkosti jižní hranice plaského dominia. Vznik poddaných městeček však nebyl důsledkem budování koncentrovaných pozemkových držav v blízkosti plaského velkostatku. Tato městečka představovala mimo jiné vlastní tržní centra pro jednotlivé části klášterního velkostatku (na mapce č. 1 je velmi dobře patrné zakreslení jejich tržních okruhů). Tak došlo k dovršení proměny či restrukturalizace hospodářského mechanismu velkostatku. Původní hospodářský systém založený na síti dvorů, který lze rekonstruovat k roku 1250, kdy bylo dvorů 11 (2 mimo koncentrovaný velkostatek) a jejich počet do počátku 14. století dokonce ještě stoupl na 14, byl po roce 1330 postupně opouštěn. Dvory byly pronajímány či převáděny k jinému účelu a nakonec zanikaly.

Mapka č. 2 ukazuje, že síť dvorů doložená k roku 1250 není vzhledem k teritoriu klášterství nijak plánovitě vzniklou strukturou. Dokonce ještě méně je to zřejmé ve vztahu k tržním centrům, kde by měla být realizována jejich produkce. Soustředění dvorů kolem Kralovic představuje daleko spíše konzervaci původního přemyslovského hospodářského systému než novum cisterciácké.

Je patrné, že právě v rámci předpokládaných tržních okruhů poddanských městeček a Plzně docházelo od roku 1339 k pronajímání klášterních statků či zakupování ve formě pachtu (Vaněček 1975, 111), prakticky výhradně klášterním poddaným – jednotlivcům i celým vsím, případně klášterním služebníkům. 85 % pronajatých lokalit se nacházelo při hranicích velkostatku a bylo v tržním dosahu sítě poddanských měst či královského města Plzně. Že toto zjištění není náhodné, ukazuje jihozápadní část velkostatku, kde se kromě Touškova patřícího klášteru v Kladrubech nenacházelo žádné jiné poddanské městečko, ale naopak zde byla dosti výrazná koncentrace opevněných sídel (Sedláček 1905). Zde pak docházelo jen zcela výjimečně k pronajmům vsi poddaným. Mimo tento proces zůstal střed velkostatku s klášterem samotným. Proměnu hospodářského mechanismu kláštera lze charakterizovat jako hospodářskou dezintegraci. Zřejmě jejím nejvýraznějším projevem byl výkup některých klášterních poddaných z poddanské závislosti na klášterní vrchnosti, jehož součástí bylo také získání plného svobodného vlastnictví původně klášterem propůjčené půdy proti složení určité hotovosti (doklady Čechura 1983). Klášter sice zůstal dále nominálním vlastníkem statků, které byly však ekonomicky stále více podřizovány poddanským městečkům ležícím mimo hranice klášterního velkostatku.

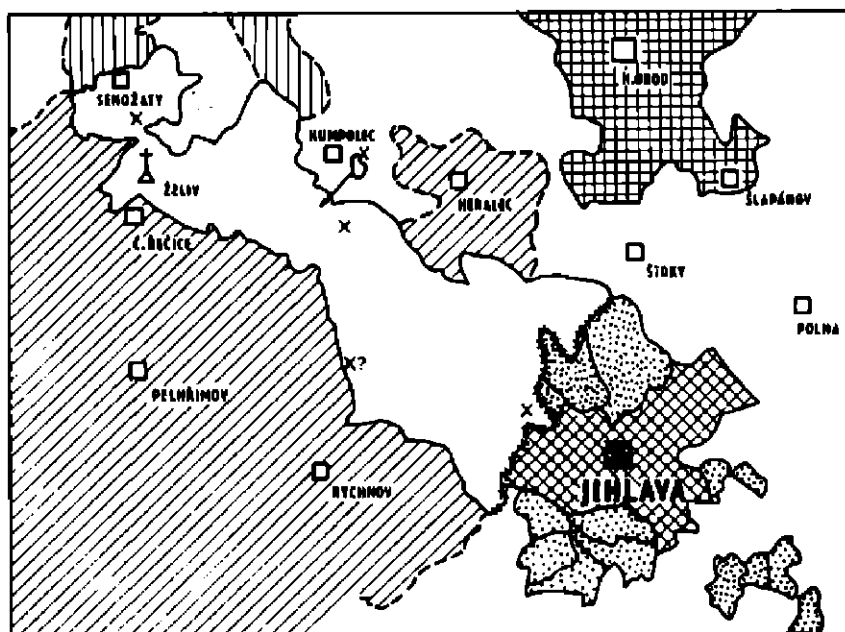
Klášter Želiv na Českomoravské vrchovině byl založen roku 1144, tedy ve stejné době jako Plasy. Původně byl klášterem benediktinským, pak premonstrátským (Novotný 1928, 83–9). V roce 1226 držel na 65 lokalit (Friedrich 1912, 274–7), na sklonku předhusitského období pak počet lokalit dosahoval počtu téměř 50. Rozsah statků k roku 1420 lze rekonstruovat na základě zástavních listin z let 1437–1468 (SOA Třeboň, fond Premonstráti Želiv, SÚA, fond AZK). Přitom je nesporné, že teritoriální rozsah klášterství, pevně vklíněného a limitovaného državami dalších církevních institucí, na východě dále jihlavskými městskými vesnicemi (Dobiáš 1927, Hoffmann 1961), byl nejpozději od konce 13. století stálý. V rámci želivského klášterství tedy došlo zřejmě k dosti výrazné strukturální změně osídlení, jež navíc proběhla pravděpodobně poměrně rychle. Značné množství lokalit při ní zaniklo a řada nových vznikla, ve 14. století již pouze ojediněle. Z prvního pohledu na mapku č. 3 by bylo možné usuzovat, že se jedná po stránce hospodářské o poměry velmi blízké pláským, k čemuž by mohlo vést již jen rozložení poddanských městeček, navíc v čele s královským městem Jihlavou, na něž by se dal vhodně aplikovat způsob analýzy použitý v případě Plas. Užití analogie bylo mylné. Úroveň sociálně ekonomických procesů želivského kláštera měla zcela jinou úroveň a také dynamiku.

Je třeba počítat s tím, že klášterní poddaní realizovali část své agrární produkce v síti poddanských městeček, již vzhledem k samotné poloze jediné lokality forensního typu v rámci velkostatku – Senožat, doložených v roce 1372 jako „oppidum“ (ÚA ČSAV, pozůstalost J. Dobiáše); o tomto charakteru lokality byly navíc vysloveny pochybnosti (Richter 1982, 248). Je možné předpokládat, že zapojení do tržních vazeb nebylo tak intenzivní a dynamické, aby byly získávány dostatečné peněžní prostředky, které by působily na kvalitativní změny v držbě půdy. Pronájmy klášterních statků poddanými, jež je třeba odlišovat od zá kupu, jsou doloženy velmi zřídka. Vedle toho např. ani jihlavští měšťané neprojevovali prakticky zájem o želivské vsi, ačkoli drželi poměrně značné množství deskových statků, ležících často ve větší vzdálenosti od města než východní hranice želivského velko-

VELKOSTATEK KLÁŠTERA ŽELIV V PŘEDHUSITSKÉM OBDOBÍ

LEGENDA:

- VELKOSTATEK ŽELIV
- STATKY PRAŽSKÉHO ARCIBISKUPSTVÍ
- STATKY KAPITULY VYŠEHRADSKÉ
- JIHLAVSKÉ MĚSTSKÉ VSI
- NĚKTERÉ STATKY JIHLAVSKÝCH MĚŠŤANŮ
- ČÁST NĚMECKOBRODSKÉHO (HAVLÍČKOBRODSKÉHO) PANSTVÍ
- PODDANSKÁ MĚSTA A MĚSTEČKA
- KRÁLOVSKÉ MĚSTO
- ZEMSKÁ HRANICE MEZI ČECHAMI A MORAVOU
- DVORY ŽELIVSKÉHO KLÁŠTERA V PRÁMĚNECH PŘEDHUSITSKÉHO OBDOBÍ

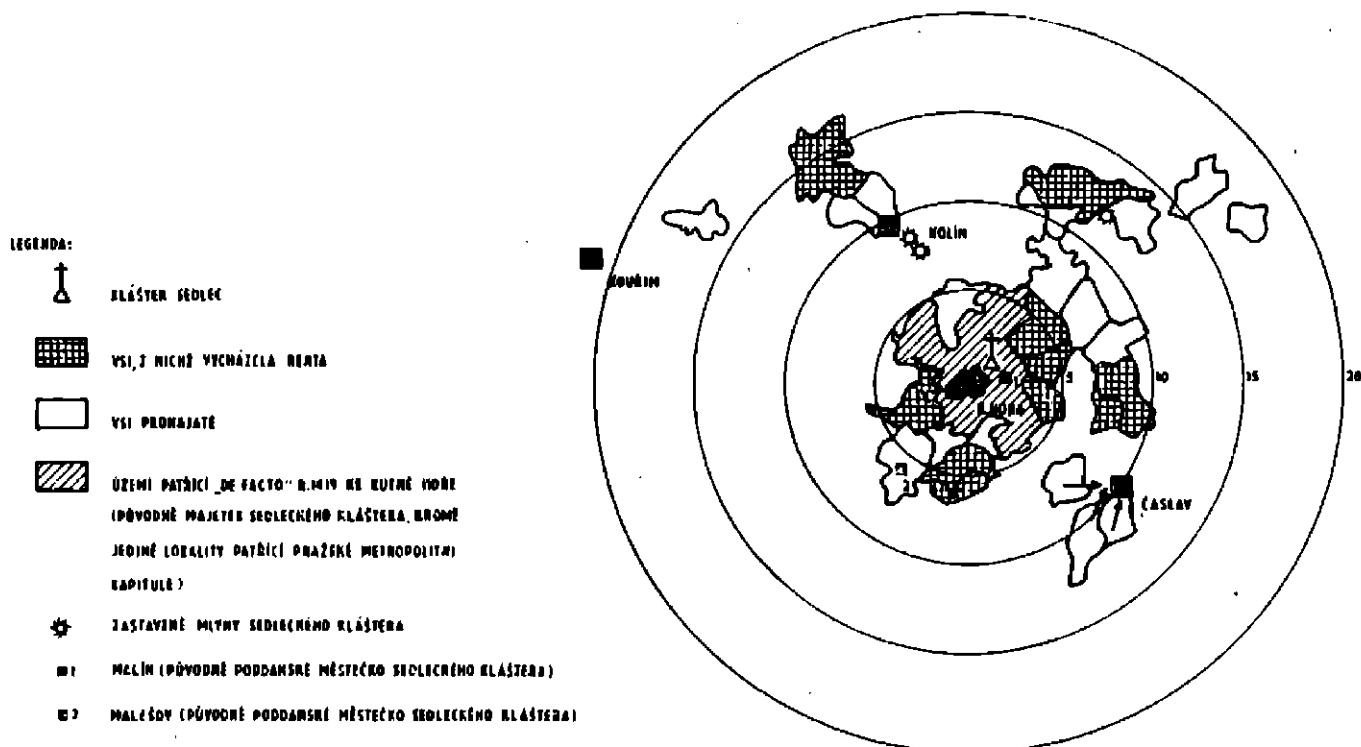

Pozn. Mapka si neklade za cíl zachytit úplně rozložení pozemkové držby v okolí velkostatku želivského kláštera. Kromě vymezení teritoria velkostatku kláštera se zaměřuje na možné vztahy k městem a městečkům (královským i poddanským). Dále ukazuje hlavní položky městského a měšťanského pozemkového majetku v případě Jihlavy a H. Brodu.

statku, zvláště majetky na jih od města (Hoffmann 1961). Samostatnou otázkou přitom zůstává, že zde probíhala zemská hranice; ovšem Želiv měl také některé statky na Moravě.

Z písemných pramenů 14. století je jednoznačně patrné prohlubující se chudnutí želivského kláštera jako celku, o jehož statky prostě nebyl zájem. V první řadě ovšem klášter nebyl schopen realizovat v rámci vlastního velkostatku takový systém hospodaření, jenž by mu přinesl dostatečné finanční prostředky. To nemusí znamenat, že by „ekonomická bilance“ byla každoročně pasivní. Ovšem pro potřeby královské komory mohl klášter odevzdávat zřejmě jen velmi omezené sumy. O vnitřní situaci kláštera Želiv na přelomu 14. a 15. století navíc podávají výmluvné svědectví listiny v té době klášterem vydané (SOA Třeboň, Premonstráti Želiv, ÚA ČSAV, pozůstalost J. Dobiáše). Kde byly kořeny tohoto vývojového procesu, může však přesně ukázat pouze komparace s vývojem jednak sousedních panství pražského arcibiskupství (Dobiáš 1927, Nový 1973), jednak agrárního zápolí královského města Jihlavy a poddanského města Havlíčkova (Německého)

STATKY SEDLECKÉHO KLÁŠTERA V DRŽENÍ KUTNOHORSKÝCH A ČASLAVSKÝCH MĚŠŤANŮ V OKOLÍ KUTNÉ HORY (STAV K R.1419) - MINIMÁLNÍ ROZSAH

Pozn. Rozsah sedleckých statků v rukou měšťanů je třeba považovat za minimální v tom smyslu, že je založen na rozboru listin převážně klášterní proveniencce. Samostatnou položkou, která dosud nebyla prakticky využita, jsou údaje městských knih. V první řadě jihlavské knihy nesporného soudnictví z let 1408–1473 (OA Jihlava, sign. rkp. IIIa), kde je více než 60 testamentů kutnohorských měšťanů, kteří po roce 1420 uprchli z města. Dále je potřebné využít kolínské radní manuály („běžný“, „věčný“) z let 1376–1401 (OA Kolín, sign. I, II). Další údaje může přinést také studium v zahraničních archívech (např. ve Vídni, Salzburgu aj.).

Brodu, pro něž jsou od druhé poloviny 14. století zachovány významné prameny, městské knihy, dosud prakticky v této sféře nevyužité (Nový 1963, 66, 86–7). Nepochybný vliv zde měly jistě celkové přírodní podmínky, jen málo vhodné pro zemědělské hospodaření. Od roku 1386 byl klášter dokonce osvobozen z placení speciální berně královské komoře (reg. Kopiczková 1977, č. 152). Dále je dosti důležitá značná vnitřní integrita teritoria velkostatku, jež v této podobě zůstalo zachováno hluboko do 17. století, přeživše dočasný zánik kláštera v roce 1467 (Bílek 1882).

Zřejmě nejbohatším klášterem v Čechách byl na počátku 14. století klášter sedlecký, cisterciácká fundace z let 1142/3, alespoň měřeno množstvím statků, které dosahovalo snad až 120 lokalit (Čechura 1983, 1984). Přesný počet již nelze zjistit. Nebylo to však dáno ani bohatou dotací ústavu, ani rozsáhlou kolonizací, ale šlo pouze a výlučně o důsledek objevu stříbra ve třetí čtvrtině 13. století na

území, jež spadalo převážně pod klášterní pozemkovou vrchnost a kde byly položeny základy Kutné Hory (Majer 1958, Čechura 1979a). Vskutku pohádkové příjmy umožnily Sedlci během dvou desetiletí (1290–1310) neobyčejně rozšířit klášterní statky, přičemž je patrné, že se nejednalo o proces příliš plánovitý, neboť byly často kupovány i statky dosti vzdálené. Primárním faktorem zde byla spíše snaha o tezauraci hotových finančních prostředků do půdy, která byla takřikajíc „po ruce“. Navíc jako jediný klášter v Čechách podnikl Sedlec monumentální vrcholně gotickou novostavbu celého areálu (Kuthan 1984) a ještě mohl půjčit Václavu II. a Janu Lucemburskému mnoho tisíc kop.

Záhy, po roce 1320, se dostal sedlecký klášter, zjevně přeceňující své finanční možnosti, snad také v důsledku jistého poklesu těžby stříbrné rudy, do permanentní insolventnosti, k jejímuž zmírňování začaly po roce 1340 sloužit i klášterní statky, které byly jednak pronajímány i prodávány, jednak na nich byla zapisována renta. V roce 1409 musel platit klášter ročně téměř 1 000 kop jen na úroku (Čelakovský–Vojtíšek 1916, příl. IX). Stoupající intenzita majetkových dispozic s pozemky vedla až k teritoriálnímu rozkladu klášterního velkostatku. Na jeho statcích vznikaly již ve druhé polovině 14. století základy pozemkových majetků nejen bohatých kutnohorských těžařů a podnikatelů, ale i čáslavských a kolínských měšťanů. Odhaduji, že roku 1419 vykonával klášter přímou pozemkovou vrchnost nejvýše nad jednou pětinou statků, jež vlastnil o sto let dříve. Zde je závažné, že v literatuře zatím o faktickém rozpadu velkostatku nebylo uvažováno (Nový 1965, 63 mapka). V úvahu nebyla brána ani skutečnost, že zachované písemnosti kláštera po roce 1340 se z podstatné části týkají dispozic se statky (Nuhlíček 1957). Na mapce č. 4 je patrné, že sedlecký velkostatek se rozložil na několik prakticky samostatných územních celků. Bezprostřední okolí kláštera se postupně proměnilo v užší agrární zápolí Kutné Hory (Čechura 1983a), dalším pásmem byl okruh vsí zastavených kutnohorským měšťanům a ještě širším pak statky, jež drželi kolínští a částavští měšťané (Čechura 1984). Zvláštní položkou byly statky v blízkosti Prahy a Jihlavy, které klášter v průběhu druhé poloviny 14. století všechny ztratil.

Uvedené tři případy negují tezi o totožnosti velkostatkové správní soustavy v Čechách před rokem 1419. Navíc ukazují, že klášterní velkostatek není možné považovat za progresivní, ba dokonce ani za jednoznačně stabilizovanou ekonomickou strukturu předhusitských Čech.

Zde je nutné předpokládat samozřejmě také velkostatky, které ekonomickou dezintegrací nebyly postiženy v takové míře, jak bylo naznačeno u Plas; mezní případ představuje sedlecký klášter. Tento předpoklad je možné prokázat na příkladech klášterů v Oseku v severních Čechách či v Chotěšově v západních Čechách, které představovaly poměrně stabilizované hospodářské útvary. Teritoriálně se po polovině 14. století prakticky nerozšiřovaly, ale na druhé straně nedocházelo k pronajmům či prodeji statků (Emler 1881, 23–52, Charvátová 1980).

Celé spektrum vývojových podob klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, vykazující velmi individuální rysy a tendence, může však odhalit jen další studium, pro něž je k dispozici dostatek pramenů.

Literatura

- Bělina P., 1982: K předpokladům vzniku husitství ve východních Čechách, SH 29, 63–118.
Bílek T., 1882: Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, I, Praha.
Čechura J., 1979: Hospodářský vývoj plaského kláštera v době přemyslovské, HG 18, 233–305.
– 1979a: Sedlecký klášter a počátky kutnohorského dolování, SSH 14, 157–163.

- 1981: K některým otázkám hospodářského a správního systému cisterciáckých klášterů (Zlatá Koruna v předhusitském období), ČSČH 29, 228–257.
 - 1982: Generální kapitula a cisterciácké kláštery v českých zemích v době předhusitské ve světle řádových akt, PHS, v tisku.
 - 1983: Dvě studie k sociálně ekonomickému vývoji klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, rkp.
 - 1983a: Úřední knihy kláštera v Sedlci z období počátku 15. až konce 16. století (podle KNM VIF 32 a KNM VIII A 6), ČNM 152, 114–131.
 - 1983b: Sekularizace církevních statků v husitské revoluci a některé aspekty ekonomického a sociálního vývoje v Čechách v době vrcholného středověku, HT, v tisku.
 - 1984: Základní tendence ekonomického vývoje klášterního velkostatku v předhusitských Čechách, rkp.
 - 1984a: Liber antiquus kláštera v Plasech (podle KNM VI C 1) z let 1339–1441, ČNM 153, 166–179.
 - 1984b: Sekularizace církevních statků v husitské revoluci (kandidátská práce) IV, 1984, 62–72.
 - 1984c: Příspěvek k dějinám Menšího Města pražského, Documenta Pragensia, v tisku.
- Čelakovský J.–Vojtíšek V., 1916: Klášter sedlecký, jeho statky a práva v době před válkami husitskými, Praha.
- Dobiáš J., 1927: Dějiny královského města Pelhřimova I, Pelhřimov.
- Emler J., 1881: Decem registra censuum bohemia compilata aetate bellum husiticum praecedente, Praha.
- Fiala Z., 1972: O vyjasnění pojmů v marxistickém výkladu starších českých dějin, ČSČH 20, 234 až 244.
- Friedrich G., 1912: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae et Moraviae, II, Praha.
- Graus F., 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, II, Praha.
- Graus F., 1969: Das Spätmittelalter als Krisenzeit, Mediaevalia Bohemica I, Supplementum.
- Graus F., 1969a: Krize středověku a husitství, ČSČH 17, 507–524.
- Havlíček F., 1982: Metodologické základy historických věd, Nová mysl 7–8, 167–178.
- Hoffmann F., 1961: Jihlava v husitské revoluci, Havlíčkův Brod.
- Kadlec J., 1949: Dějiny kláštera Svaté Koruny, České Budějovice.
- Kejř J.–Procházka V., 1959: Právně historické glosy k Dějinám venkovského lidu v době předhusitské, PHS 5, 291–320.
- Klápště J.–Smetánka Z., 1982: Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971–1981, AH 7, 11–31.
- Kopičková B., 1977: Regesta Bohemiae et Moraviae actatis Venceslai IV., T. III., Fontes Archivi publici Trebonensis, Praha.
- Král V., 1974: Myšlenkový svět historie, Praha.
- Krzemienska B.–Třeštit D., 1978: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě, Hospodářské dějiny 4, 149–230.
- Křížek J., 1973: Některé problémy našeho dějepiscetví, ČSČH 21.
- Křížek M., 1972: Co je socialistické vlastnictví, Praha.
- Kuthan J., 1984: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách, Praha.
- Charvátová K., 1980: Hospodářství oseckého kláštera v první polovině 14. století, ČSČH 28, 239 až 258.
- Charvátová K., 1984: Kolonizace oseckého kláštera ve 13. a 14. století, FHB 6, 235–288.
- Marx K.–Engels B., 1958: Vybrané spisy, Praha.
- Marx K., 1971: Rukopisy „Grundrisse“, I, Praha.
- Marx K., 1980: Kapitál III-2 (2. vyd.), Praha.
- Nový R., 1963: Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526, AUC, Philosophica et historica 4, Praha.
- 1975: Finanční písemnosti předhusitského velkostatku v Čechách, AUC, Philosophica et historica 1, Praha.
 - 1965: Studie o předhusitských urbářích, I, SH 13, 5–64.
 - 1972: Přemyslovský stát v 11. a 12. století, Praha.
 - 1973: Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách, ČSČH 21, 73–109.
- Novotný V., 1928: České dějiny I/3, Praha.
- Nuhlíček J., 1957: Zlomek urbáře kláštera sedleckého z třicátých let 14. stol., SAP VII/2, 226–272.
- Přehled I/1, 1980: Přehled dějin Československa I/1 (do roku 1526), Praha.
- Purš J., 1973: Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce, Praha.
- Richter M., 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera, Praha.
- Sedláček A., 1905: Hrady, zámky a tvrze království českého, XIII, Praha.
- Smetana J., 1982: recenze knihy J. Zemličky, Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století, Praha 1980, ČSČH 30, 270–272.
- Štěpánek M., 1969: Strukturální změny středověkého osídlení, I–II, ČSČH 17, 457–487, 649–679.
- Univerzita Karlova 1975: Pocta akademiku Václavu Vaněčkoví, Praha.

- Vaněček V., 1975: Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945 (3. vyd.), Praha.
Vojtišek V., 1957: recenze knihy F. Grause, Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, II, Praha 1957 (strojopis).

Zusammenfassung

Der klösterliche Grundherrschaft im vorhussitischen Böhmen – Grundtendenzen der wirtschaftlichen Entwicklung und methodologische Ausgangspunkte des weiteren Studiums

Die Auffassung des klösterlichen Grundherrschaft im vorhussitischen Böhmen (1310–1419) hat in der heimischen marxistischen Geschichtsschreibung eine Form angenommen, die ein stabilisiertes Wirtschaftsgebilde mit manchen progressiven Elementen (Regiewirtschaft, Streben nach Intensivierung) postuliert, welche in ihren Folgen zu einer erhöhten Enteignung der Untertanen führten (Graus 1957, Übersicht I/1 1980, Lit.). Der Autor der vorliegenden Studie gelangte bei der Untersuchung der Wirtschaftsmechanismen der einzelnen klösterlichen Großgrundbesitze zu einer Reihe unterschiedlicher Schlußfolgerungen (Čechura 1981, 1983, 1984 u. weitere Lit.), wobei er sich auf die komplexe Analyse von Schriftquellen stützte, von denen er viele in die Literatur eingeführt hat (Čechura 1983a, 1984a). Seine Feststellungen führten zur Formulierung zweier grundlegender Fragen: 1. Welches sind die eigentlichen methodologischen Ausgangspunkte der Erforschung des klösterlichen Großgrundbesitzes im vorhussitischen Böhmen und 2. wie wurden die diesbezüglichen Schriftquellen ausgewertet?

Die Auffassung des in Frage stehenden Wirtschaftsgebildes gründet sich auf die Konzeption von F. Graus (Graus 1957, Übersicht I/1 1980), und stellt eine aprioristische Konstruktion vor, die sowohl in theoretischer Hinsicht, durch Hinweise auf die Werke der Klassiker des Marxismus-Leninismus, als auch in methodischer Hinsicht, durch Auswertung der Schriftquellen illustriert wird. Grausens Arbeit geht von der Implantation der Auffassung der deutschen Geschichtsschreibung vom Ende des 19. Jahrhunderts als „Grundherrschaft X Gutsherrschaft“ aus und hat mit ihr einem künstlich geschaffenen Wirtschaftsgebilde Raum geboten. Der Autor des vorliegenden Aufsatzes deutet die methodologische und methodische Kritik von Grausens Konzeption an und berührt dann die Fragen der Auswertung von Schriftquellen, die für das 14. und 15. Jahrhundert unbefriedigend ist. Er gelangt zur Ansicht, daß es notwendig ist, die theoretischen Ausgangspunkte der Forschung zu vertiefen und denkt dabei vor allem an die ökonomischen Studien K. Marxens, dessen Auffassung des Eigentums und Untersuchungsmethode, die sich auf konkrete Analysen empirisch gegebener Umstände stützt (Marx 1971, 1980). Einen weiteren Ausgangspunkt stellen die bisher wohl unterschätzten Studien V. Vaněčeks (Bibliographie: Univerzita Karlova 1980, 472–4) vor. Der Autor deutet auch die Möglichkeiten eines interdisziplinären Studiums des klösterlichen Großgrundbesitzes in Böhmen in enger Zusammenarbeit mit der Archäologie, besonders bei dem Studium der klösterlichen Wirtschaftshöfe an.

Als Erkenntnisgrundlage des realen Mechanismus der Entwicklung des klösterlichen Grundherrschaft in vorhussitischen Zeiten dient die Feststellung, daß die Entwicklung in dieser Hinsicht nicht nur in der „Renten-Regie“-Ebene (theoretisch auch in umgekehrter Richtung) verlaufen ist, sondern auch weitere Entwicklungsphasen durchlaufen konnte, die bis zur Zersetzung der Wirtschaftsfunktionen des Großgrundbesitzes (ökonomische Desintegration), im Grenzfall zur territorialen Zersetzung führen mochten. Diese Prozesse konnten noch im 14. Jahrhundert vor sich gehen, man darf sie also nicht immer mit der hussitischen Revolution in kausalen Zusammenhang setzen. Mit dem Abriß dieser Konzeption hängt die Bestimmung der Zeitrelationen des territorialen Aufbaus der klösterlichen Grundherrschaft eng zusammen, im Blick auf den breiten Zeitraum von deren Gründung bis zum Jahr 1419, unter Berücksichtigung des 16.–18. Jahrhunderts.

Die angeführte Konzeption ist natürlich kein Versuch, ein Schema durch ein anderes zu ersetzen, sie ist vielmehr in den Analysen einer Reihe klösterlicher Großgrundbesitze im vorhussitischen Böhmen real verankert. Ein Beweis dessen bietet der zweite Teil der Studie mit der Untersuchung der Entwicklung dreier klösterliche Großgrundbesitze in Böhmen vor dem Jahr 1419: Plasy in Westböhmen (Mappe I–II), Želiv auf dem Höhenzug Českomoravská vrchovina (Mappe III) und Sedlec bei Kutná Hora (Kuttenberg – Mappe IV). In Plasy zersetzte sich der Großgrundbesitz ökonomisch (de jure gehörten die Dörfer ständig dem Kloster) unter dem Druck einer Reihe von Untertanenstädtchen, von denen mehr als die Hälfte in der erste Hälfte des 14. Jhts entstanden war. Die Städtchen bildeten eigene Marktzentren für die einzelnen Teile des Großgrundbesitzes (eingezeichnet in Form von Kreissegmenten im Rahmen des Großgrundbesitzes). Das einzige Marktzentrum des Klosters im 14. Jahrhundert – Kralovice – war absolut unzureichend. Einen markanten Beleg dieses Prozesses stellen die seit dem Jahr 1339 einsetzenden Änderungen der besitzrechtlichen Bindungen zwischen dem Kloster und den Untertanen vor. Der Grenzfall war ein Freikauf aus der Leibeigenschaft (Čechura 1984, 1984a, mit der ganzen Dokumentation). Das Kloster Želiv konnte auf den ersten Blick eine ähnliche Entwicklung durchgemacht haben (vergl. die Verteilung der

Untertanenstädtchen), was jedoch tatsächlich nicht der Fall gewesen ist. Man erkennt bloß eine zunehmende Verarmung des Klosters, für dessen Güter nicht einmal die Bürger der Stadt Jihlava Interesse zeigten, obwohl sie eine Reihe von Grundbesitzen in größerer Entfernung als die Linie Jihlava – Ostgrenze des Großgrundbesitzes Želiv besaßen. Der eigentliche Grund dieses mangelhaften Interesses beruhte im geringen landwirtschaftlichen Ertrag der Želiver Dörfer, und bewirkte u. a., daß sich die Klostergrenzen praktisch bis in das 17. Jahrhundert „konservierten“. Sedlec (bei Kutná Hora) war zu Beginn des 14. Jahrhunderts das reichste Kloster Böhmens, was in erster Linie auf die Gewinnbeteiligung an der Silberförderung zurückzuführen war (Kutná Hora entstand so gut wie ausschließlich auf Sedlecer Gütern). Das beträchtliche Überziehen der finanziellen Möglichkeiten (Darlehen an Herrscher u. a.) führte nach dem Jahr 1340 zu einer massenhaften Veräußerung der Sedlecer Güter, so daß das Kloster am Anfang des 15. Jahrhunderts im Vergleich mit dem Anfang des 14. Jahrhunderts nur mehr etwas weniger als ein Fünftel als Grundobrigkeit besaß. Die Güter des Sedlecer Klosters verwandelten sich faktisch in das landwirtschaftliche Hinterland von Kutná Hora, aber auch Čáslav und Kolín.

Der klösterliche Großgrundbesitz im vorhussitischen Böhmen hatte demnach keine identische ökonomisch-rechtliche Struktur. Man kann ihn nicht einmal als progressiv bezeichnen und er war durchaus keine eindeutig stabilisierte Wirtschaftseinheit vor. Natürlich muß man auch die Existenz nicht nur stabilisierter sondern auch ökonomisch prosperierender Großgrundbesitze voraussetzen. Allerdings haben sich nicht einmal in solchen Fällen [z. B. Osck in Nordböhmen (Charvátová 1980, 1984), Chotěšov in Westböhmen] die klösterlichen Großgrundbesitze nach der Mitte des 14. Jahrhunderts territorial wesentlich nicht erweitert; umgekehrt kann man aber auch keine bemerkenswerten Spuren des Niedergangs festhalten.

Das volle Spektrum der Entwicklungsformen des klösterlichen Großgrundbesitzes im vorhussitischen Böhmen – dessen Studium schon deshalb wichtig ist, weil in der vorhussitischen Zeit schätzungsweise etwa ein Drittel des Bodens in kirchlicher Hand war (Zusammenfassung bei Čechura 1984b, lit.), läßt recht individuelle Züge und Tendenzen erkennen, die nur künftige Studien enthüllen können, zumal ihnen hinreichende Schriftquellen zur Verfügung stehen.

